

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۰۲/۱۵
تاریخ بررسی مقاله: ۱۳۹۱/۰۴/۲۵
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۱/۰۷/۲۹

مجله‌ی علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز
پاییز و زمستان ۱۳۹۲، دوره‌ی ششم، سال ۲۰
شماره‌ی ۲، صص: ۱۷۰-۱۵۱

بررسی و تحلیل مؤلفه‌های آموزش صلح در کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی

میمنت عابدینی بلتورک*

ابراهیم میرشاه جعفری**

چکیده

هدف اصلی این پژوهش بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی بر مبنای مؤلفه‌های آموزش صلح از قبیل: حس همبستگی، فرهنگ گذشت و بخشش، احساس مسئولیت در برابر دیگران، شناخت تنوع و تفاوت‌های فردی، نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی، دوست داشتن دیگران می‌باشد. روش مورد استفاده در تحلیل محتوا، آنتروپی شانون و واحد تحلیل نیز صفحات (متن، پرسش‌ها، تمرین‌ها و تصاویر) می‌باشد که در مجموع ۳۴۶۷ صفحه را شامل می‌شود. جامعه آماری، کلیه‌ی کتاب‌های پایه‌های دوره‌ی ابتدایی؛ شامل ۳۶ جلد کتاب در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹ در هفت عنوان فارسی (بخوانیم)، فارسی (بنویسیم)، علوم، هدیه‌های آسمانی، قرآن، ریاضی و تعلیمات اجتماعی و نمونه آماری این پژوهش، شش عنوان فارسی (بخوانیم)، فارسی (بنویسیم)، علوم، هدیه‌های آسمانی، قرآن و تعلیمات اجتماعی بود. بیش‌ترین فراوانی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌ی حس همبستگی و کم‌ترین فراوانی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌ی نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: تحلیل محتوا، آموزش صلح، دوره ابتدایی، کتاب‌های درسی آموزش.

---

* دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی درسی دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول) abedini.gilan@gmail.com

** دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان

مقدمه

کم‌تر پیامبر، فیلسوف و مصلحی را می‌توان یافت که از صلح سخن به میان نیاورده باشد (مطهری، ۱۳۸۵: ص ۲۱۵). از طرفی، ارزشمندترین نیازهای بشری است که در سایه‌ی آن، زندگی اجتماعی در تعادل و توازن به سر می‌برد و آدمیان به جای درگیری و اختلافات، توان خود را جهت تأمین زندگی مناسب به کار می‌گیرند. به عبارتی دیگر منظور از صلح؛ سازش، تسلیم نیست بلکه وجود روابط عادی، طبیعی و آرام بین افراد و کشورها می‌باشد، به طوری که بتوان آن را همزیستی مسالمت‌آمیز، شرافتمندانه و دوستانه تعریف نمود (بزرنون، ۱۳۸۴: ص ۷۸). امروزه همزیستی مسالمت‌آمیز یک حق و تکلیف است و ترویج فرهنگ جهانی عدم خشونت، صلح و برابری اولویت دارد (توحیدی، ۱۳۸۰: ص ۶۴). در دین مبین اسلام نیز، صلح و دوستی حرف اول را می‌زند و مقدم بر جبهه و جنگ و جهاد است و تنها در شرایط خاص اسلام دستور به جهاد و جنگ می‌دهد (آل یاسین، ۱۳۵۶: ص ۱۰۵). در این جا، چیزی که نیاز است؛ گسترش یک دیدگاه جدید و یک حس همدردی بین فرهنگ‌های مختلف می‌باشد و لازم است فعالیت‌هایی بر علیه نابرابری‌ها، تبعیضات در سراسر جهان صورت بگیرد (راکس^۱، ۲۰۰۴: ص ۷۶). یونسکو (۱۳۸۷: ص ۱۵) نیز، به عنوان نهاد تربیتی، علمی و فرهنگی ملل متحد برای رویارویی با چالش‌هایی در زمینه‌ی دستیابی به صلح، عدالت اجتماعی و امنیت انسانی راهبردهایی اتخاذ کرده است و از طریق آموزش، علوم و فرهنگ همکاری بین ملت‌ها را در جهت احترام جهانی به عدالت، قانون، حقوق انسان‌ها و آزادی‌های بنیادی برای همه بدون توجه به نژاد، جنسیت، زبان یا مذهب تحکیم نماید (محسن‌پور، ۱۳۸۵: ص ۴۵). در دین اسلام نیز بسیار صلح و دعوت به آن بیان شده است؛ اعتصام (۱۳۷۵: ص ۶) بیان نموده که؛ در این مسأله نیز شکی نیست که هیچ آیین و مذهبی همانند اسلام، مردم را به صلح و دوری از شرارت‌ها دعوت نمی‌کند. ما هیچ دینی را از قدیم و جدید سراغ نداریم که در ایجاد امنیت و استقرار آن به مانند اسلام تأکید و پافشاری کند. همچنین کیلو^۲ (۲۰۰۸: ص ۵)، در این رابطه می‌افزاید؛ مضحک است که، امروز اسلام به طور گسترده‌ای بین‌المللی با جنگ و ستیزه‌جویی شناخته شده در صورتی که؛ صلح، بخشی جدایی‌ناپذیر از دین اسلام است. ایده صلح تا

1- Roux

2- Koylu

زندگی روزمره مسلمانان نفوذ کرده، که هرگاه مسلمانان همدیگر را می‌بینند به یکدیگر سلام می‌گویند "سلام علیکم" به معنی: "صلح بر شما"، قرآن نیز، صلح و صفا و صمیمیت را برای بشرها به خیر و نیکیبختی می‌داند: «والصلح خیر ...». صلح و آشتی بهتر است (سوره نساء، ۱۲۸)، ناظر بر این امر است.

مفهوم صلح: واژه صلح^۱ از دیدگاه مردمان و جوامع مختلف، معانی متفاوتی دارد. باراش^۲ عنوان نموده که؛ واژه shalom در زبان عبری به معنای عدم وجود خشونت ساختاری و عدالت است که جملگی مفاهیمی هستند که مترادف صلح به کار می‌روند (باراش، ۱۹۹۱ به نقل از فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۲: ص ۲۷). به همین سان، واژه چینی ping و واژه ژاپنی Heiwa نیز بر صلح توأم با عدم خشونت و سازگاری متقابل اجتماعی دلالت دارند (گالتونگ^۳، ۱۹۸۵: ص ۱۵۵). در یک طبقه‌بندی کلی، می‌توان حداقل دو برداشت متفاوت از صلح را در واژه‌ها و لغات به کار رفته در جوامع مختلف، برداشت‌های عموم و نظرات صاحب‌نظران و اندیشمندان از یکدیگر تمیز داد:

۱. صلح منفی^۴ یا حفظ صلح^۵

۲. صلح مثبت^۶ یا ایجاد صلح^۷ (ولف^۸، ۱۹۹۷: ص ۲).

صلح در حقیقت، فرایندی است در برگیرنده‌ی مجموعه‌ای از مهارت در راستای برقراری ارتباط و رعایت قواعد اخلاقی که هیچ کس از آن متضرر نمی‌شود (سیدیاها^۹، ۱۹۸۷: ص ۵۴). بنا بر نظر (فلاح نودهی، ۱۳۸۸: ص ۵۶)؛ صلح یعنی از درون آرام بودن. صلح به معنای هماهنگی در فعالیت‌های انسان است (بزرنونوی، ۱۳۸۴: ص ۸۵). خداوند متعال در سوره انفال، ۱ می‌فرماید: «واصلحوا ذات بینکم ...»، صلح را در میانتان پیاده سازید، بیانگر این حق و تکلیف می‌باشد.

-
- 1- Peace
  - 2- Barash
  - 3- Galtung
  - 4- Negative peace
  - 5- Peace keeping
  - 6- Positive peace
  - 7- peace building
  - 8- wulf
  - 9- Sydiaha

آموزش صلح و لزوم آن برای تربیت شهروند جهانی

در دوران کنونی، جنگ و برخوردهای خشونت بار بی‌تردید یکی از مهم‌ترین چالش‌های جوامع معاصر به شمار می‌آید (فتیحی واجارگاه و اسلامی، ۱۳۸۷: ص ۵۱). به طور کلی؛ ضرورت پرداخت جدی به مسأله‌ی صلح از دو ناحیه است. اول آن که در جهان معاصر، سرنوشت جوامع بشری چنان به یکدیگر تنیده است و دیگر آن که تصویری که به هر دلیل، جوامع غربی از مسلمانان در اذهان عمومی ایجاد کرده‌اند، تصویری خشونت طلب و ناسازگار است (ذوقی، ۱۳۸۸: ص ۶). بر این اساس آموزش‌هایی در این راستا ضروری به نظر می‌رسد. در این راستا، توحیدی (۱۳۸۰: ص ۵۹) نیز عنوان نموده که؛ در جهانی که آکنده از تنش و تضاد مفهوم یادگیری برای با هم زیستن به عنوان یکی از مهم‌ترین موضوعات در تعلیم و تربیت و نیز به عنوان پیش زمینه‌ای برای برقراری صلح پیشنهاد شده است. پروفیسور زونان زائو^۱ در رابطه با چگونگی تسهیل و اجرای یادگیری برای با هم زیستن به موارد زیر که بی‌ارتباط با توصیه‌های کنفرانس بین‌المللی تعلیم و تربیت نمی‌باشد، اشاره کرده است: ۱. رشد روحیه صلح جویی به عنوان یکی از اهداف تعلیم و تربیت منظور گردد. ۲. برای چیره شدن بر مسائل باید نظام ارزشی متوازی‌تر و هماهنگ‌تری بین جهانی و محلی تدوین شود. ۳. برنامه‌های درسی باید موقعیت‌های مناسبی برای یاددهی/ یادگیری چگونه با هم زیستن به عنوان فرد، گروه یا دولت- ملت‌ها، در دنیایی که رو به سوی یکپارچگی دارند، تدارک ببیند (همان منبع).

اولین تلاش برای ترویج و تعریف معنای واقعی صلح، توسط ایان هریس، مربی صلح مطرح گردید (هاولت^۲، ۲۰۰۸؛ الف: ص ۳). پس از هریس، افراد مختلفی به تحلیل و بررسی این مفهوم پرداختند. به عنوان نمونه؛ بتی راردون (۱۹۹۹) کارشناس آموزش صلح آمریکا در تحلیل خود روی نه موضوع در رابطه با آموزش صلح مطالعاتی انجام داد (بروک یوتن^۳، ۲۰۰۰: ص ۱۳۳). مفهوم پیچیده فریره از "وجدان" بنیاد امید آموزش صلح برای ارتباط بین آموزش و پرورش و تحول اجتماعی را فراهم می‌کند (بارتلت^۴، ۲۰۰۸: ص ۲). گروف^۵

1- Zhou Nan Zhao

2- Howlett

3- Brock-Utne

4- Bartlett

5- Groff

(۲۰۰۲: ص ۸) در مقاله‌ای تحت عنوان نگاه جامع نسبت به آموزش صلح، به بررسی صلح از هفت جنبه پرداخته است و هفت جنبه صلح را در سه مقوله دسته‌بندی نموده که عبارتند از: صلح به معنای نبود جنگ، صلح به معنای حذف خشونت و تعارض در دو سطح کلان (سطح بین‌المللی) و سطح خرد (جامعه و خانواده) و مقوله سوم صلح، روی سیستم‌های جامع و پیچیده تأکید می‌کند و شامل صلح درون فرهنگی، صلح جهانی و محیط زیستی و نیز شامل صلح درونی - به عنوان جزء ضروری صلح جهانی - می‌باشد. یودایاکومار^۱ (۲۰۰۹: صص ۲ و ۳) نیز چهار طبقه‌بندی از آموزش صلح ارائه نموده است: طبقه‌بندی اول؛ آموزش صلح به عنوان انتقاد از جنگ، طبقه‌بندی دوم؛ آموزش صلح به عنوان آزادی است، طبقه‌بندی سوم؛ آموزش صلح به عنوان یک فرآیند یادگیری است و طبقه‌بندی چهارم؛ آموزش صلح به عنوان جنبش سبک زندگی در نظر گرفته شده است. لورا فینلی (۲۰۰۳) با بررسی و تحلیل کتاب‌های درسی تاریخ آمریکا به این نتیجه رسیده است که به طور متوسط ۸۹/۱ درصد صفحات کتاب‌ها به موضوع جنگ اختصاص یافته‌اند در حالی که به طور متوسط فقط ۴/۹۴ درصد صفحات به موضوع صلح اشاره و پرداخته‌اند (لین^۲، ۲۰۰۷: ص ۳۶۳). رویکرد سنتی به آموزش شهروندی، جهانی شدن، به طرف یک چارچوب برای آموزش صلح موضوعی است که لارنس مک دونالد^۳ (۲۰۰۳) به تحقیق در مورد آن پرداخته است. او اشاره می‌کند که آموزش صلح قابلیت بیشتری برای پاسخ‌گویی به نیازهای دانش‌آموزان در قرن ۲۱ دارد، زیرا گسترده‌تر، جامع‌تر و سیستماتیک‌تر از رویکردهای سنتی آموزش شهروندی است (به نقل از حکیم‌زاده، ۱۳۸۵: ص ۸۷). لین (۲۰۰۷: ص ۳۶۵)، در مطالعه‌ای با عنوان عشق، صلح و خردمندی در آموزش: دگرگونی آموزش برای صلح، به این نتیجه رسیده است که یکی از چالش‌های قرن بیست و یک، ارائه آموزش‌هایی در زمینه دوستی بوده و هدف باید تربیت شهروندانی باشد که بتوانند صلح را در جهان حاکم سازند.

با توجه به مطالب ارائه شده، می‌توان آموزش صلح را چنین تعریف نمود: فعالیتی است که دانش، مهارت، ارزش‌ها و نگرش‌های لازم برای تغییر رفتار کودکان، جوانان و بزرگسالان را برای اجتناب از ایجاد تعارض، حل مسالمت‌آمیز تعارض و گسترش شرایط اجتماعی برای

1- Udayakumar

2- Lin

3- Macdonald

ظهور صلح فراهم می‌آورد (محسن‌پور، ۱۳۸۵: ص ۹۸). ناث پراساد^۱ (۲۰۰۸: ص ۲)، در مقاله "دستیابی به آموزش صلح" عنوان نموده که؛ آموزش صلح واقعی، انسان کامل می‌سازد که نشان دهنده‌ی اهمیت حیاتی این مفهوم می‌باشد اما بنا بر نظر قادری (۱۳۸۶: ص ۴) با توجه به این که تلاش‌های گسترده‌ای در زمینه‌ی آموزش صلح صورت گرفته است، نگرانی‌های چندی نیز مطرح می‌شود. در واقع آموزش صلح در جهان ما جایگاه نازلی دارد. در کشورهای جهان سوم، موانع زیادی مانند ضعف ساختارهای سیاسی، اختلاف‌های داخلی، ایدئولوژی‌های افراطی و تمامیت خواه باعث نادیده گرفتن برنامه درسی صلح محور شده است (راشد، ۲۰۰۵ به نقل از قادری و همکاران، ۱۳۸۶: ص ۵۰ و ریاحی، ۱۳۸۸: ص ۶). نکته‌ی حیاتی در ارتباط با مباحثی که در زمینه‌ی صلح و آموزش صلح مطرح می‌شود آن است که؛ مریبان صلح اغلب تأکید قابل توجهی بر یادگیری از طریق کتاب‌های درسی، سخنرانی‌ها، فیلم‌ها و داستان داشته‌اند (نادینگز^۲، ۲۰۰۸: ص ۲). اما نظام‌های برنامه‌ریزی درسی در کشورهای جهان به ندرت برنامه درسی مستقلی با عنوان برنامه درسی صلح محور تدوین و اجرا کرده‌اند.

از طرفی جامعه جهانی در شرایطی دهه اول قرن بیست و یکم را پشت سر می‌گذارد که هنوز با چالش‌های جدی در زمینه دستیابی به صلح، عدالت اجتماعی و امنیت انسانی رو به روست (فوجی کان^۳، ۲۰۰۳: ص ۱۳۳). در این جا، چیزی که نیاز است گسترش یک دیدگاه جدید و یک حس همدردی بین فرهنگ‌های مختلف می‌باشد و لازم است فعالیت‌هایی بر علیه نابرابری‌ها، تبعیضات در سراسر جهان صورت بگیرد (راکس، ۲۰۰۴: ص ۷۶). به عقیده توحیدی (۱۳۸۰: ص ۵۷)، آموزش صلح باید از اذهان آغاز شود. یونسکو (۱۳۸۷) به عنوان نهاد تربیتی، علمی و فرهنگی ملل متحد برای رویارویی با چالش‌هایی در زمینه‌ی دستیابی به صلح، عدالت اجتماعی و امنیت انسانی راهبردهایی اتخاذ کرده است. یونیسف نیز آموزش صلح را چنین تعریف کرده است: "فعالیتی است که دانش، مهارت، ارزش‌ها و نگرش‌های لازم برای تغییر رفتار کودکان، جوانان و بزرگسالان را برای اجتناب از ایجاد تعارض، حل مسالمت‌آمیز تعارض و گسترش شرایط اجتماعی برای ظهور صلح فراهم می‌آورد" (محسن‌پور، ۱۳۸۵: ص ۵۶). همچنین باید فعالیت‌های سازمان ملل متحد، را در حفظ صلح

1- Nath Prasad
2- Noddings
3- Fujikane

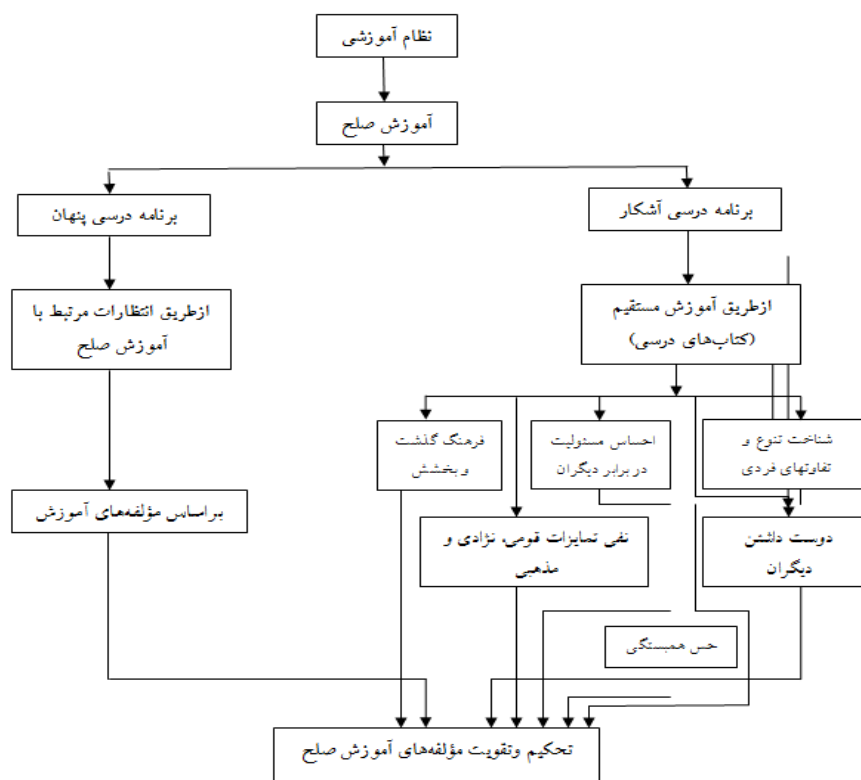
گسترش دهند (ساعد، ۱۳۸۳، ص ۳۷). یادگیری همزیستی با دیگران یکی از مسائل عمده تعلیم و تربیت امروز می‌باشد. جهان معاصر اغلب دنیایی خشن است که امید برخی از مردم را درباره پیشرفت انسان به یأس تبدیل می‌کند. کشمکش‌ها و تضادها پیوسته در طول تاریخ وجود داشته است ولی یادگیری احترام به دیگران، و به فرهنگ و ارزش‌های معنوی آنان می‌توان تعلیم و تربیتی ارائه کرد که از تضادها و کشمکش‌ها جلوگیری کند و حل مسالمت‌آمیز آن‌ها را میسر سازد (یونسکو، ۱۹۹۹). به عقیده لین (۲۰۰۷: ص ۳۶۶)، اگر نظام‌های آموزشی، از مسئولیت آموزش صلح و تربیت شهروندان صلح جو اجتناب ورزند، ما به هیچ عنوان نخواهیم توانست شاهد توقف، افزایش خشونت و جنگ‌ها که عاملی برای نابود کردن نژاد انسان‌ها و نابودی زندگی دیگران روی زمین می‌باشد، باشیم.

سؤالات پژوهش

۱. میزان توجه به حس همبستگی در محتوای کتب درسی تا چه حد است؟
۲. میزان توجه به فرهنگ گذشت و بخشش در محتوای کتب درسی تا چه حد است؟
۳. میزان توجه به احساس مسئولیت در محتوای کتب درسی تا چه حد است؟
۴. میزان توجه به شناخت تنوع و تفاوت‌های فردی در محتوای کتب درسی تا چه حد است؟
۵. میزان توجه به نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی در محتوای کتب درسی تا چه حد است؟
۶. میزان توجه به دوست داشتن دیگران در محتوای کتب درسی تا چه حد است؟

روش‌شناسی پژوهش

پدیده‌های اجتماعی و انسانی موضوعاتی پیچیده‌اند (خاکی، ۱۳۷۸: ص ۴۳). یکی از روش‌هایی که در دهه‌ی اخیر به شدت رو به گسترش می‌باشد، روش تحلیل محتوا^۱ است. از نظر ساروخانی (۱۳۸۳)، تحلیل محتوا یکی از مهم‌ترین و پر کاربردترین روش‌های تحقیق است و به درستی می‌توان گفت هر محققى به صورتى با آن سر و کار دارد (ساروخانی، ۱۳۸۳:

مدل نظری تحقیق: نحوه شکل‌گیری مؤلفه‌های آموزش صلح در نظام آموزشی

ص ۶۵). لذا در پژوهش حاضر از روش تحلیل محتوا برای بررسی مؤلفه‌های آموزش صلح در کتب درسی دوره‌ی ابتدایی شامل؛ فارسی (بخوانیم و بنویسیم)، تعلیمات اجتماعی، علوم تجربی، هدیه‌های آسمانی و قرآن استفاده شده است. واحد تحلیل نیز صفحات (متن، پرسش‌ها و تمرین‌ها، تصاویر) است. تکنیک مورد استفاده برای تحلیل محتوا، آنتروپی شانون بوده و سؤالات پژوهش نیز در قالب شش سؤال در نظر گرفته شده است.

جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری، کلیه کتاب‌های پایه‌های دوره‌ی ابتدایی؛ شامل ۳۶ جلد کتاب در سال تحصیلی ۱۳۸۹-۱۳۸۸ در هفت عنوان فارسی (بخوانیم)، فارسی (بنویسیم)، علوم، هدیه‌های آسمانی، قرآن، ریاضی و تعلیمات اجتماعی و نمونه آماری این پژوهش، شش عنوان فارسی

(بخوانیم)، فارسی (بنویسیم)، علوم، هدیه‌های آسمانی، قرآن و تعلیمات اجتماعی را شامل می‌شود.

مراحل تحلیل محتوا در تکنیک آنالیز شانون

مراحل این روش بنا بر گفته‌ی آذر (۱۳۸۰) بدین صورت می‌باشد. **مرحله اول:** به دست آوردن ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی، به‌نجار شده، بر اساس رابطه‌ی زیر

$$p_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{j=1}^m F_{ji}} \quad (i=1,2,3,..n, j=1,2,..m)$$

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله را محاسبه کرده و در ستون‌های مربوط قرار می‌دهیم و برای این منظور از رابطه‌ی زیر استفاده می‌شود:

$$K = \frac{1}{Lnm} \quad E_j = K \sum_{h=1}^m p_{ij} Lnp_{ij} \quad (i=1,2,..,m)$$

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها (۱، ۲ و ... n) ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها محاسبه شده است. هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیش‌تری باشد از درجه اهمیت (WJ) بیش‌تری نیز برخوردار می‌باشد. که برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شده است.

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

شاخص‌سازی تحقیق

جهت تدوین مؤلفه‌های آموزش صلح در این پژوهش، از مطالعات پژوهشی [فرمبینی فراهانی (۱۳۸۴)، حکیم‌زاده (۱۳۸۵)، یونسکو (۱۹۹۹)، لین (۲۰۰۷) و ...] استفاده گردید. پس از مشخص نمودن مؤلفه‌های آموزش صلح، بر اساس مدل آنالیز شانون به جمع‌آوری اطلاعات و تجزیه و تحلیل اطلاعات پرداخته و بر اساس همین مدل، به میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های آموزش صلح در کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی پرداخته شد.

مؤلفه‌های مورد بررسی را از منابعی که ذکر گردیده، در تعریف آنها از آموزش صلح استخراج شده است و مبنای کار ما قرار گرفته است. در اینجا به توضیح مختصری از مؤلفه‌های

جدول ۱. جدول مؤلفه‌های آموزش صلح با ذکر منابع

مؤلفه	منابع
حس همبستگی	فرمهینی فراهانی (۱۳۸۳) - یونسکو (۱۹۹۹) - ونگ (۲۰۰۲) - لطف آبادی (۱۳۸۵)
فرهنگ گذشت و بخشش	فرمهینی فراهانی (۱۳۸۳) - حکیم زاده (۱۳۸۵) - یونسکو (۱۹۹۹)
احساس مسئولیت در برابر دیگران	کیامنش (۱۳۸۳) - یونسکو (۱۹۹۹) - ونگ (۲۰۰۲) - لطف آبادی (۱۳۸۵)
شناخت تنوع و تفاوت‌های فردی	فرمهینی فراهانی (۱۳۸۳) - شایسته‌فر و همکاران (۱۳۸۴) - حکیم زاده (۱۳۸۵) - ونگ (۲۰۰۲) - یونسکو (۱۹۹۹)
نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی	فرمهینی فراهانی (۱۳۸۳) - کیامنش (۱۳۸۳) - حکیم زاده (۱۳۸۵) - شریعتمداری (۱۳۶۷)
دوست داشتن دیگران	لسین (۲۰۰۷) - یونسکو (۱۹۹۹) - لطف آبادی (۱۳۸۵) - آشتیانی و همکاران (۱۳۸۵)

مورد بررسی می‌پردازیم. حس همبستگی، احساس اعتماد متقابل و حس در کنار و همبسته بودن به یکدیگر است. در واقع جوامع کنونی بدون میزان مشخصی از اعتماد متقابل یا با حس کنار گذاشتن اعضا توسط یکدیگر نمی‌توانند عملکرد مطلوبی داشته باشند.

در صحنه زندگی اجتماعی بشر، کم‌تر کسی را می‌توان یافت که از عیب پاک بوده و از لغزش مصون باشد. اگر همچنین افرادی پیدا شوند، بسیار نادرند؛ زیرا انسان همواره گرفتار کشمکش غرایز حیوانی و تمایلات عالی انسانی خویش است و هر کاری هم که از او سر می‌زند، فرایند نزاع این دو نیروست. بررسی منابع اسلامی نشان می‌دهد که «گذشت» یکی از اصول اساسی در برخورد با لغزش افراد است. قرآن کریم، حتی در همان آیاتی که کیفر و مجازات را برای مجرمان و گناهکاران تشریح می‌کند و مؤمنان را از خطر و زیان آنان بر حذر می‌دارد، گذشت و چشم پوشی از خطایشان را نیز به عنوان یک ارزش برتر مطرح می‌سازد.

وجود احساس مسئولیت از سوی اشخاص در انجام کارهای گوناگون، در اغلب موارد به انجام درست آن کار در آن مقطع زمانی و مکانی منجر شده است و این از موضوعات مهمی است که باید در اندیشه‌ی اشخاصی که در مسئولیت‌های مختلف مشغول به کار هستند نهادینه شود.

انسان‌ها از بدو خلقت به موضوع وجود تفاوت‌های فردی توجه داشته است. این تفاوت

چه از لحاظ ظاهری (مانند جنسیت و یا رنگ پوست، شکل و قیافه) و چه از لحاظ نوع رفتار و سرعت یادگیری مورد توجه بوده است. اما دانشمندان به امر وجود تفاوت‌های فردی نگاه ویژه‌ای داشتند. اگر چه ذکر همه دانشمندانی که در زمینه تفاوت‌های فردی کار کردند و نظریه ارائه کردند و همچنین توضیح نظریه آنها با اهداف این دوره مناسب نمی‌باشد اما ذکر نام تعدادی از این دانشمندان جهت آشنایی سیر تغییر نگاه به امر تفاوت‌های فردی خالی از فایده نخواهد بود.

از طرفی یکی از ویژگی‌های به نسبت عمومی و جهان شمول، داشتن تنوع قومی، مذهبی و فرهنگی است. دوست داشتن حسی درونی است که باعث می‌شود از مردم هم جنس و غیرهم جنس در شرایط مختلف و میزان صمیمیت متفاوت به دیگری پیدا می‌کنیم. این دوست داشتن در موارد معدودی به دوستی‌های عمیق و طولانی مدت بین همجنسان و ازدواج بین غیر هم جنس‌ها منجر می‌شود. دوستی‌هایی که باعث احساس آرامش بخشی می‌شود. صرفاً به این خاطر که می‌توانیم انسان دیگری را دوست داشته باشیم. و این دوست داشتن دیده می‌شود. با توجه به توضیحاتی که در بالا اشاره گردید، اهمیت مؤلفه‌های مورد بررسی بیش از پیش برایمان روشن می‌گردد که توجه و لحاظ نمودن آنها در دوره‌های مختلف تحصیلی به خصوص دوره ابتدایی بسیار حائز اهمیت است.

روایی و پایایی ابزار اندازه‌گیری

روایی: روایی با طرح این پرسش جدی همراه است که آیا ابزار سنجش واقعاً مفهوم مورد نظر را می‌سنجد یا نه (بیکر، ۱۳۸۱: ص ۲۱). روش تعیین روایی تحلیل محتوای پژوهش حاضر نیز بدین صورت بوده که جهت انتخاب مؤلفه‌های مذکور از منابع در دسترس در این ارتباط استفاده شده است، به طور مفصل در جدول شماره (۱) آورده شده است، به عنوان نمونه می‌توان به این موارد اشاره نمود [حکیم‌زاده (۱۳۸۵)، لطف‌آبادی (۱۳۸۵)، یونسکو (۱۹۹۹ و ۲۰۰۸) و ...] پس از استفاده از منابع متعدد، مؤلفه‌های این پژوهش به تأیید تعدادی از صاحب نظران رسید.

اعتبار: جهت برآورد پایایی از سه ارزیاب خواسته شد تا مؤلفه‌های پژوهش حاضر را بررسی نمایند. به عبارتی ثبات طبقه‌بندی تعریف شده بود، لذا ساده‌ترین راه تعیین پایایی،

محاسبه به صورت زیر بوده است (دلاور، ۱۳۸۳: ص ۷۶)؛ ضریب پایایی = تعداد واحدهایی که در یک طبقه کدگذاری شده‌اند بر مجموع کل تعداد واحدهای کدگذاری شده. از آنجا که در تحلیل محتوا ملاک منطقی برای قضاوت درباره ضریب پایایی وجود ندارد، صاحب نظران لاک ۶۰ درصد را پذیرفته‌اند که در این پژوهش برابر با ۷۵ درصد می‌باشد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

این پژوهش شامل تحلیل کمی کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی بر اساس شش مؤلفه‌ی آموزش صلح در شش سؤال طراحی شده است. ابتدا مجموع فراوانی‌های به دست آمده بر حسب هر مؤلفه در کتب پنج پایه در جدول شماره (۲) تهیه گردیده است. سپس بر اساس مرحله دوم روش آنتروپی شانون مقدار بار اطلاعاتی داده‌های حاصل از جدول مذکور در جدول شماره (۳) آورده شده‌اند و بعد بر اساس مرحله سوم روش آنتروپی شانون ضریب اهمیت اطلاعات به دست آمده از جداول فوق در جدول (۴) نشان داده شده است که بر اساس روش آنتروپی شانون مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته تا بدین طریق مشخص شود که به طور کلی بیش‌ترین میزان توجه و اهمیت به کدام مؤلفه تعلق دارد.

یافته‌های پژوهش

طبق یافته‌های به دست آمده از پژوهش؛ در مجموع ۳۴۶۷ صفحه از کتب دوره‌ی ابتدایی؛ مؤلفه‌ی حس همبستگی ۳۸، فرهنگ گذشت و بخشش ۸، احساس مسئولیت در برابر دیگران ۱۸، شناخت تنوع و تفاوت‌های فردی ۵ مورد، نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی ۳ و دوست داشتن دیگران ۲۱ مورد در کتاب‌های درسی مشاهده شده که در جدول ۲ اشاره گردید.

بر اساس جدول فوق، می‌توان اظهار نمود که؛ بیش‌ترین توجه به مؤلفه‌ی حس همبستگی و کم‌ترین میزان توجه مربوط به مؤلفه‌ی نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی می‌باشد. همچنین این جدول بیانگر آن است که؛ بیش‌ترین توجه به مؤلفه‌ی حس همبستگی در کتاب‌های فارسی (بخوانیم) و هدیه‌های آسمانی و کم‌ترین میزان توجه در کتاب‌های علوم تجربی مشاهده گردیده که اشاره‌ای بدان نداشته‌اند. در ارتباط با مؤلفه‌ی فرهنگ گذشت و

جدول ۲. فراوانی مؤلفه‌های پژوهش در صفحات کتاب‌های درسی

مؤلفه‌ها کتاب	حس همبستگی	فرهنگ گذشت و بخشش	احساس مسئولیت در برابر دیگران	شناخت تنوع و تفاوت‌های فردی	نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی	دوست داشتن دیگران
فارسی (بخوانیم)	۱۲	۱	۳	۰	۰	۰
فارسی (بنویسیم)	۴	۱	۱۲	۴	۲	۱۰
تعلیمات اجتماعی	۶	۰	۲	۱	۱	۲
علوم تجربی	۰	۰	۰	۰	۰	۰
هدیه‌های آسمانی	۱۲	۳	۱	۰	۰	۰
قرآن	۴	۳	۰	۰	۰	۹
جمع کل	۳۸	۸	۱۸	۵	۳	۲۱

بخشش؛ بیش‌ترین فراوانی در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی و قرآن با ۳ مورد و کم‌ترین میزان فراوانی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی و علوم تجربی بوده که موردی مشاهده نگردید. بیش‌ترین توجه به مؤلفه‌ی احساس مسئولیت در برابر دیگران، در کتاب‌های فارسی (بنویسیم) با ۱۲ مورد فراوانی و کم‌ترین در کتاب‌های علوم تجربی و قرآن بوده است. در ارتباط با مؤلفه‌ی شناخت تنوع و تفاوت‌های فردی؛ بیش‌ترین فراوانی که در واقع تنها فراوانی مشاهده شده بوده در کتاب‌های فارسی (بنویسیم) با ۴ مورد می‌باشد و در سایر کتاب‌های درسی به مؤلفه‌ی مذکور اشاره‌ای نداشته‌اند به استثنای تعلیمات اجتماعی. بیش‌ترین توجه به نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی در کتاب‌های فارسی (بنویسیم) بوده و در سایر عناوین کتاب‌های درسی به استثنای تعلیمات اجتماعی با ۱ مورد مشاهده شده، اشاره‌ای بدان نشده است. در ارتباط با مؤلفه‌ی دوست داشتن دیگران؛ بیش‌ترین فراوانی در کتاب‌های فارسی (بنویسیم) و کم‌ترین فراوانی در کتاب‌های علوم تجربی و هدیه‌های آسمانی مشاهده گردید.

جدول ۳. مقدار بار اطلاعاتی مؤلفه‌های پژوهش در صفحات کتاب‌های دوره ابتدایی

مؤلفه‌ها	حس همبستگی	فرهنگ گذشت و بخشش	احساس مسئولیت در برابر دیگران	شناخت تنوع و تفاوت‌های فردی	نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی	دوست داشتن دیگران
EJ مقدار عدم اطمینان	۰/۸۱۰	۰/۶۷۲	۰/۵۸۰	۰/۳۵۴	۰/۲۹۸	۰/۵۷۸

همان گونه که در جدول شماره ۳ مشاهده می شود بیشترین مقدار بار اطلاعاتی در مؤلفه حس همبستگی و کمترین آن در مؤلفه نفی تمایزات قومی و نژادی و مذهبی است.

جدول ۴. جدول ضریب اهمیت مؤلفه‌های تحقیق در صفحات کتاب‌های دوره ابتدایی

دوست داشتن دیگران	نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی	شناخت تنوع و تفاوت‌های فردی	احساس مسئولیت در برابر دیگران	فرهنگ گذشت و بخشش	حس همبستگی	ضریب اهمیت
۰/۰۵۴	۰/۲۱	۰/۰۲۷	۰/۰۴۸	۰/۰۳۲	۰/۰۶۹	

همچنین جدول ۴ نشان می‌دهد که در کلیه صفحات کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی؛ مؤلفه‌ی حس همبستگی دارای بیشترین ضریب اهمیت و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌ی نفی تمایزات قومی، نژادی و مذهبی می‌باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

صلح از ذهن انسان‌ها ریشه می‌گیرد. هر انسانی در یک محیط سالم می‌تواند با ارزش‌های زندگی آشنا شود، خود و دیگران را دوست داشته باشد، به همه موجودات احترام بگذارد و بیاموزد که اجازه ندارد حق حیات و زندگی را از کسی دریغ کند (فلاح نودهی، ۱۳۸۸، ص ۵۶). در بسیاری از اعلامیه‌ها، به صراحت ایجاد صلح یا جلوگیری از جنگ بیان شده است. سازمان ملل متحد تعهد بنیادی برای صلح بین‌المللی دارد که از طریق رسانه‌ها، آموزش و پرورش و ... به این کار اقدام می‌نماید. از طرفی آموزش و پرورش به عنوان یکی از ابزار عمده برای ساختن فرهنگ صلح در نظر گرفته شده است (پیچ^۱، ۲۰۰۸: ص ۲).

به راستی صلح، پیش شرط عمده‌ی تداوم حیات زندگی انسانی، نسل‌ها و ملیت‌هاست؛ یعنی بقای نوع بشر به عنوان یک کل، اکنون به حفظ صلح و ایجاد صلح وابسته است (ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۸۱ به نقل از فلاح نودهی، ۱۳۸۶: ص ۳). از این رو، ارائه‌ی آموزش‌های لازم در این راستا پر رنگ به نظر می‌رسد. در این راستا، دیویی بیان نموده که؛ مدارس می‌توانند به عنوان پایه‌ای برای تغییرات پویا به خدمت گرفته شود که یکی از آن موارد در ارتباطی با تراژدی جنگ است. او اعلام کرد: «این نگرش انسان‌ها است که برای ترویج اهداف

سخت‌و‌تمندانه صلح میان ملت‌ها، ترویج امنیت اقتصادی، استفاده از ابزارهای سیاسی به منظور پیشبرد آزادی و برابری است». دیویی در خواهان یک برنامه آموزش صلح، ایجاد یک برنامه آموزشی با تأکید بر توسعه نگرش که به شرح زیر می‌باشد را مطرح نمود: ترویج ایده میهن پرستی جهان، با کمک کتاب علوم اجتماعی، همچنین جغرافیا و تاریخ، به عنوان یک پل با فرهنگ‌های دیگر محسوب می‌شود (دیویی، ۱۹۹۶ به نقل از هاوالت، ۲۰۰۸؛ ب، ص ۳).

در ارتباط با نتایج به دست آمده از پژوهش حاضر، باید عنوان نمود که؛ در ارتباط با سؤال اول یعنی "میزان توجه به حس همبستگی در محتوای کتاب‌های درسی تا چه حد است؟ ۳۸ مورد فراوانی در ارتباط با این مؤلفه مشاهده گردید، با بار اطلاعاتی ۰/۸۱۰ و ضریب اهمیت ۰/۰۶۹. همچنین نتایج حاکی از آن است که بیش‌ترین میزان توجه و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌ی مذکور می‌باشد. طبق نتایج به دست آمده از سؤال دوم "میزان توجه به فرهنگ گذشت و بخشش در محتوای کتب درسی تا چه حد است؟ ۸ مورد فراوانی با میزان بار اطلاعاتی ۰/۶۷۲ و ضریب اهمیت ۰/۰۳۲ مشاهده گردید. در ارتباط با سؤال سوم مبنی بر این که "میزان توجه به احساس مسئولیت در برابر دیگران در محتوای کتب درسی تا چه حد است؟ باید عنوان نمود که؛ ۱۸ مورد در کتاب‌های درسی در ارتباط با مؤلفه‌ی مذکور می‌باشد. لازم به ذکر است که؛ میزان بار اطلاعاتی آن برابر با، ۰/۵۸۰ و ضریب اهمیت ۰/۰۴۸ می‌باشد. در بررسی سؤال چهارم؛ یعنی "میزان توجه به شناخت تنوع و تفاوت‌های فردی در محتوای کتب درسی تا چه حد است؟" ۵ مورد فراوانی با ۰/۳۵۴ بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت ۰/۰۲۷ حاصل شد. نتایج به دست آمده از سؤال پنجم حاکی از آن است که؛ ۳ مورد مربوط به مؤلفه‌ی فوق می‌باشد. میزان بار اطلاعاتی آن برابر با، ۰/۲۹۸ و ضریب اهمیت آن ۰/۲۱ می‌باشد. "میزان توجه به دوست داشتن دیگران در محتوای کتب درسی تا چه حد است؟" به عنوان آخرین سؤال پژوهش، ۲۱ مورد در کتاب‌های درسی مورد بررسی به این مؤلفه اشاره داشته‌اند. میزان بار اطلاعاتی آن برابر با، ۰/۵۷۸ و ضریب اهمیت آن برابر با، ۰/۰۵۴ می‌باشد.

به طور کلی باید عنوان نمود که؛ تحقیقات بسیاری در زمینه‌ی صلح صورت گرفته است. چندین پژوهش نیز تحلیل کتاب‌های درسی دوره‌های گوناگون را هدف خود قرار داده‌اند که هر یک مؤلفه‌های متفاوتی را در سال‌های گذشته بررسی کرده‌اند. لازم به ذکر است که محتوای کتاب‌های درسی در گذشته با امروز متفاوت بوده است. لذا پژوهش حاضر به بررسی

یک سری از مؤلفه‌های آموزش صلح در محتوای کتاب‌های حال پرداخته است. در بررسی اجمالی؛ فلاح نودهی (۱۳۸۶: ص ۴۵) در پژوهش خود در تحلیل کتاب‌های درسی دوره‌ی متوسطه به این نتیجه دست یافت که؛ کمیت و کیفیت آموزش صلح یونسکو در کتاب‌های درسی مورد نظر چندان مورد توجه نبوده است. مؤلفه‌های مورد توجه در این پژوهش شامل انترناسیونالیسم، خود و دیگران، حقوق بشر و دموکراسی، تعاون، حفظ فرهنگ‌ها و ... بوده است. تفاوت پژوهش حاضر در مقایسه با پژوهش مطرح شده در چندین زمینه می‌باشد؛ روش مورد بررسی اگر چه از نوع تحلیل محتوا می‌باشد، اما تنها به بیان مقدار فراوانی کفایت نموده در صورتی که پژوهش حاضر میزان اهمیتی که هر مؤلفه بر اساس فراوانی دارد را ارائه می‌دهد؛ مؤلفه‌های مورد بررسی پژوهش فوق بسیار گسترده بوده و درون هر مؤلفه، شاخص‌های بسیاری نهفته که در بررسی هر مؤلفه، چه شاخص‌هایی بررسی شده، مشخص نگردیده و تنها بر اساس مؤلفه‌ی عنوان شده، بررسی‌ها صورت گرفته، این در حالی است که پژوهش حاضر بر مؤلفه‌های جزئی‌تر تمرکز نموده تا داده‌های به دست آمده با توجه به مؤلفه‌ی مورد بررسی واضح باشد. در این جا احساس مسئولیت در برابر دیگران به نوعی با مؤلفه‌ی خود و دیگران در یک جهت است. خود و دیگران بیش‌ترین فراوانی را در پژوهش مطرح شده، به خود اختصاص داده است. در پژوهش دیگری که فتحی و اجارگاه (۱۳۸۲: ص ۴۳) با عنوان بررسی جایگاه صلح و جنگ در کتب درسی دوره‌ی ابتدایی انجام داده است، که در این کار به بررسی تطبیقی میزان حضور صلح و جنگ پرداخته است و بر اساس مؤلفه‌هایی همانند همکاری، عدالت و .... بدین نتیجه دست یافته‌اند که به صلح بیش از جنگ توجه شده است. مؤلفه‌های مورد بررسی در این پژوهش با پژوهش حاضر متفاوت است و هر کدام با توجه به مؤلفه‌های خاصی به بررسی کتاب‌های درسی پرداخته‌اند. با توجه به اهمیت این مسأله و مطالبی که در این راستا ارائه گردید، باید متذکر شد که؛ در این میان برنامه‌های درسی به عنوان یکی از رهیافت‌های مهم در کنار سایر اقدامات گامی اساسی در این جهت می‌باشد. از آن جایی که آموزش و پرورش کشور ما به دلیل حاکم بودن کتاب محوری، کتاب‌های درسی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند؛ بنابراین تحلیل محتوای کتاب‌های درسی برای دستیابی به اهداف مورد نظر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

در راستای نتایج پژوهش پیشنهادات ذیل را می‌توان عنوان نمود:

- طبق نتایج به دست آمده به برخی از مؤلفه‌های آموزش صلح کم توجه شده است. توجه نمودن به این مؤلفه‌ها و لحاظ نمودن آن‌ها در کتب درسی می‌تواند نقش مهمی در زندگی افراد ایفا نماید.

- طبق بررسی‌های صورت پذیرفته مشاهده می‌گردد که کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی از نظر توجه به مؤلفه‌های آموزش صلح از همخوانی کم‌تری برخوردارند. بنابراین لازم به نظر می‌رسد که در تهیه و تدوین برنامه‌های درسی و ارائه آموزش‌هایی در همین زمینه توجه گردد.

منابع

- آشتیانی، ملیحه و یمنی‌دوزی سرخابی، محمد و فتحی، کوروش (۱۳۸۵). لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی در برنامه درسی برای تدریس در دوره ابتدایی، *نواآوری‌های آموزشی*، سال پنجم، شماره ۱۷، صص ۶۷-۹۳.
- آذر، عادل (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوی، *فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء*، شماره ۳۸-۳۷، ص ۸-۱۲.
- اعتصام، ابراهیم (۱۳۷۵). *صلح و جهاد در اسلام*، مشهد: دانشگاه فردوسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، چاپ نشده، رشته‌ی الهیات و معارف اسلامی.
- آل‌یاسین، شیخ راضی (۱۳۵۶). *صلح امام حسن (ع)*، ترجمه: علی خامنه‌ای، تهران: انتشارات آسیا.
- برزنونی، محمدعلی (۱۳۸۴). اسلام؛ اصالت جنگ یا اصالت صلح؟، *مجله حقوقی، نشریه‌ی مرکز امور حقوقی بین‌المللی معاونت حقوقی و امور مجلس ریاست جمهوری*، شماره ۳۳، صص ۷۳-۱۵۷.
- بیکر، ترزال (۱۳۸۱). *نحوه‌ی انجام تحقیقات اجتماعی*، ترجمه: هوشنگ نایبی (چاپ دوم)، تهران: انتشارات سروش.
- توحیدی، احمدرضا (۱۳۸۰). حق صلح و حق محیط زیست در پرتو حقوق همبستگی و حقوق بین‌الملل، *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی حقوق بشر و گفتگوی تمدن‌ها*،

صص ۵۷-۶۵.

حکیم‌زاده، رضوان (۱۳۸۵). *تبیین مبانی فلسفی برنامه آموزش جهانی و مقایسه آن با مبانی فلسفی نظام آموزشی ایران و تعیین میزان همخوانی محتوای کتاب‌های درسی دوره راهنمایی با مسائلی روز جهانی*، تهران: دانشگاه تربیت معلم، پایان‌نامه دکتری؛ چاپ نشده، رشته‌ی برنامه‌ریزی درسی.

خاکی، غلام‌رضا (۱۳۷۸). *روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه نویسی* (چاپ اول)، تهران: انتشارات درایت و مرکز تحقیقات علمی کشور.

دلاور، علی (۱۳۸۳). *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*، تهران: انتشارات رشد.

ذوقی، امیر (۱۳۸۸). *درآمدی تحلیلی بر جایگاه صلح و جنگ در قرآن و سیره نبوی «علیه‌السلام»*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

ریاحی، حکمت‌الله (۱۳۸۸). *صلح‌گرایی و خشونت‌زدایی در اسلام و مقایسه با دین‌های یهود و مسیح، فصلنامه علمی- پژوهشی علوم اسلامی*، سال چهارم، شماره ۱۴، صص ۳۳-۷۹.

ساعد، امیر (۱۳۸۳). *حقوق بشر، صلح و امنیت بین‌المللی*، تهران: انتشارات مجد. ساروخانی، باقر (۱۳۸۳). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی (جلد اول)*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

شایسته‌فر، عباس و جعفری، ابراهیم و شریف، مصطفی (۱۳۸۴). *جهانی‌شدن و نظام‌های نوین آموزشی، مجموعه مقالات اولین همایش ملی جهانی‌شدن و تعلیم و تربیت*، تهران: وزارت امور خارجه، صص ۷۶۱-۷۶۴.

شریتمداری، علی (۱۳۶۷). *اصول تعلیم و تربیت*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران. چاپ دهم. فتحی‌واجارگاه، کورش (۱۳۸۲). *بررسی جایگاه صلح و جنگ در کتب درسی دوره ابتدایی کشور، پژوهش‌نامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی*، شماره ۳۸، صص ۲۵-۴۸.

فتحی‌واجارگاه، کورش و اسلامی، معصومه (۱۳۸۷). *بررسی میزان توجه به آموزش صلح در برنامه درسی دوره‌ی ابتدایی از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت*، کارشناسان برنامه‌ریزی

درسی و معلمان دوره ابتدایی شهر تهران، *نوآوری‌های آموزشی*، سال هفتم، شماره ۲۵، صص ۴۹-۷۶.

فرمی‌هنی فراهانی، محسن (۱۳۸۴). جهانی شدن و تربیت شهروندی، *مجموعه مقالات اولین همایش ملی جهانی شدن و تعلیم و تربیت*، تهران: وزارت امور خارجه، صص ۳۶۱-۳۵۱. فلاح نودهی، معصومه (۱۳۸۶). *بررسی مؤلفه‌های آموزش صلح یونسکو در کتاب‌های درسی سال اول متوسطه*، تهران: دانشگاه الزهرا، پایان نامه کارشناسی ارشد، چاپ نشده، رشته مدیریت آموزشی.

فلاح نودهی، معصومه (۱۳۸۸). بررسی مؤلفه‌های آموزش صلح یونسکو در اسناد و مدارک جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۵-۱۳۸۳): سند چشم انداز بیست ساله نظام جمهوری اسلامی ایران، اهداف کلی آموزش و پرورش ایران، اهداف دوره متوسطه، *دانشور*، سال شانزدهم، شماره ۳۶، صص ۵۵-۶۸.

قادری، مصطفی (۱۳۸۶). *تبیین و نقد دیدگاه‌های کانت درباره‌ی صلح و طرح زمینه‌های تربیتی آن در برنامه درسی صلح محور*، تهران: دانشگاه تربیت معلم، پایان نامه دکتری؛ چاپ نشده، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، رشته‌ی برنامه‌ریزی درسی.

کیامنش، علیرضا (۱۳۸۳). آموزش همه جانبه و مشارکتی در دوره‌ی ابتدایی، دستاوردها و چشم اندازها، *نوآوری‌های آموزشی*، سال سوم، شماره ۱۰، صص ۳۰-۱۴.

لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۵). آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش‌آموزان، *نوآوری‌های آموزشی*، سال پنجم، شماره ۱۷، صص ۱۶.

محسن‌پور، بهرام (۱۳۸۵). *برنامه درسی صلح محور از نظر کانت*، تهران: دانشگاه تربیت معلم، پایان‌نامه دکتری؛ چاپ نشده، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، رشته برنامه‌ریزی درسی.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۵). *عدل الهی*، تهران: انتشارات صدرا.

یونسکو (۱۳۸۷). *راهبرد میان مدت، شصتمین سال تأسیس کمیسیون ملی یونسکو ایران*، صص ۱۳-۲۴.

Bartlett, L. (2008). *Paulo Freire and Peace Education*, Encyclopedia of Peace Education, Teacher College, Columbia University.

- Brock-Utne, B. (2000). Peace Education in an Era of Globalization, *Peace Review*, 34, 131-138.
- Fujikane, H. (2003). Approaches to Global Education in the United States, the United Kingdom and Japan, *International Review of Education, Kluwer Academic Publishers*, 49, 133-134.
- Galtung, J. (1985). *Peace Education: Problems and Conflicts*, UK: IPC Science and Technology Press.
- Groff, L. (2002). A Holistic View of Peace Education, *Social Alternatives*, 20 (1), 7-10.
- Howlett, C. F. (2008, A). *American School Peace League and the First Peace Studies Curriculum*, Encyclopedia of Peace Education, Teacher College, Columbia University.
- Howlett, C. F. (2008, B). *John Dewey and Peace Education*, Encyclopedia of Peace Education, Teacher College, Columbia University.
- Koylo, M. (2008). *Islam and Peace Education*, Encyclopedia of Peace Education, Teacher College, Columbia University.
- Lin, J. (2007). Love, Peace, and Wisdom in Education: Transforming Education for Peace, *Harvard Education Review*, Academic Research Library, 362-366.
- Nath Prasad, S. (2008). *Access to Peace Education*, Encyclopedia of Peace Education, Teacher College, Columbia University.
- Noddings, N. (2008). *Caring and Peace Education*, Encyclopedia of Peace Education, Teacher College, Columbia University.
- Page, J. S. (2008). *The United Nations and Peace Education*, Encyclopedia of Peace Education, Teacher College, Columbia University.
- Roux, J. L. (2004). Re- Examining Global Education Relevance Beyond 2000, *University of Pretoria*, 65, 70-77.
- Sydiaha, J. (1987). *Spirit of Coyote Women*, In W. Needham (Ed). Women and peace, Halifax Press.
- Udayakumar, S. P. (2009). Peace Education in India: A Proposal Peace Prints: *South Asian Journal of Peacebuilding*, 2 (1), 1-6.
- UNESCO (1999). Educational Innovation and Information, *International Bureau of Education*, CH-1211 Geneva, 1-7.
- Wang, L. (2002). *Global Perspectives A Statement On Global Education For Australian Schools*, Published By Curriculum Corporation, 3-17.
- Wulf, C. (1997). *Peace Education*, In: International Encyclopedia of Education, Edited by: A, Lewy, Pergamum Press.